

Драгана Новаков

Државни универзитет у Новом Пазару

Међународни центар за православне студије, Ниш – Србија

e-mail: draganapovakov1@yahoo.com

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ЋИРИЛОМЕТОДИЈЕВСКОМ ЈЕЗИКУ У СТАРИМ СРПСКИМ ПОМЕНИЦИМА

Апстракт: У овој раду аутор настоји да утврди колико су језичке иновације (народне црте) утицале на ћирилометодијевску језичку традицију присутну у старим српским поменицима. Анализа је обухватила грађу четири рукописне књиге са различитих подручја на којима је деловала Српска православна црква: Поменик манастира Крушедола (XVI–XVII век), Троичански поменик (XVI век), Поменик манастира Дечана (1595–1938) и Поменик манастира Крке (XVIII–XIX век).

Кључне речи: поменик, антропоними, јат, екавизам, ијекавизам, икавизам.

Предмет овога реферата јесте разматрање само одређених питања која се тичу антропонима из четири поменика с различитих подручја. Међутим, они имају и суштинске заједничке елементе који омогућавају њихово поређење с одређеним циљем, да се утврде исти или слични антропоними на поседима деловања Српске православне цркве у временском распону од XVI до XX века.

Поменици (поменџикџ) — црквене, богослужбене књиге које су средњовековни српски писари састављали за потребе чинодејствовања свештеника у олтару цркве пре почетка Божанствене литургије (на светој Проскомидији) када се распоређује евхаристијски хлеб на дискосу, улива вино у свети путир и помињу имена живих и упокојених хришћана.

„Време када су почели да се састављају стари српски поменици не може се прецизно утврдити, мада се њихов постанак може довести у везу с учвршћивањем православља у српској средњовековној држави.“

Као богослужбене књиге из којих су се у то одређеним данима или службама помињала имена приложника¹, ктитора и свих оних заслужних за манастир, поменици су имали дужи или краћи век трајања, а онда су замењивани новим, при чему су неки делови преписивани од старијих.

1 Што се заупокојених служби тиче, њихово обављање митрополит Викентије регулише на следећи начин: у осмом члану говори да се парусије врше по обичају јерусалимском и Свете Горе, у дане недељне, на Господње и Богородичне празнике, као и на празнике Светих са великим славословљем на сугубим јектенијима Литургије, вечерња и јутрења, Вукашиновић 2008, 207; о сугубим јектенијима в. и Фундулис 2004, 190. Реч парусија јесте грчка (Παρουσία) и има више значења. Једно од њих јесте помен — црквени обред — онима који нису више на овом свету, уп. Давидов 1994, 5.

Састављање поменика као богослужбених књига у средњовековној Србији настаје под утицајем Византије у периоду осамостаљивања државе Немањића. Иако се већ у Хиландарском типичу Светога Саве предвиђа време, начин и доследност читања поменика, састављање се поузданије може везати за XIV век, време када се у српским скрипторијумима ревидирају стари преводи главних текстова.²

Највише материјала за испитивање језичког израза српских средњовековних поменика пружају њихови уводни делови или поменички предговори писани српскословенским језиком (што је и очекивано с обзиром на жанр, односно на сам садржај и намену ових рукописних књига) који у овој раду нису предмет проучавања. Међутим, интересантно је то што тај уводни део од четири поменика, које смо овом приликом анализирали, има само *Поменик манастира Крушедола*. У овој реферату позабавићемо се осталим деловима ових споменика и то оним местима, на којима се одсликава српски народни језик, тј. народна имена, старијега порекла, али и антропонимима странага порекла у којима имамо секундарно *јат* и у осталим лексемама које одређен поменик садржи.

Циљ реферата јесте пре свега, утврђивање дистрибуције антропонимских варијетета на екавском, ијекавском и икавском говорном подручју, тј. на следећим територијама: Србија, Косово и Метохија, Црна Гора и Хрватска, са којих потичу проучаване рукописне књиге.

Грађа за ово разматрање ексцерпирана је из четири поменика различитих временских и територијалних провинијенција: *Поменик манастира Крушедола* (XVI–XVII век) МСПЦ 240, *Троичански поменик* (XVI век) Пљевља 74, *Поменик манастира Дечана* (1595–1938) Деч. 109 и *Поменик манастира Крке* (XVIII–XIX век) Крка 57.

Сигурније податке свакако би дали резултати детаљних дијалектолошких истраживања, али и поред тога, наш корпус даје нам увид у сву разноликост личних имена насталу различитим рефлектовањем јата у овим споменицима.

Вредност јата у српскословенским рукописним књигама генерално, после његове фонетске трансформације у народним говорима, за многе проучаваоце представљала је велики проблем. Екавизми српскословенског језика потврђени су и у овим споменицима, али, као што је већ речено, они нису предмет наше анализе.

Писари уместо јата пишу често *е* што може бити потврда да се у народу име тако изговарало нпр. антропоними: **Цвѣта**⁵ 63 СТ⁶, **Недѣлка** 97 Д итд.

Писар такође није сигуран где је етимолошко јат, па га пише уместо *е* као у примерима атропонима **Пѣтко** 87 К, **Дѣва** 105 К, 181 СТ, **Дѣвка** 105' К, али нпр. у *Поменику ман. Свете Тројице* забележен је и облик наместо јата **Дѣва** 179.

Дакле, јат се често јавља у екавској варијанти *е*, што је доказ да је екавизам у народним говорима већ стабилизovan процес. Међутим, ако се у оквиру екавских антропонима нађе јат, то би могло да значи да је писар био добро упућен у српскословенску писменост, где се јат контролисало штокавским изговором.

На неколико места вокал јат дао је рефлекс *и* или *ије*. Ови примери значајни су за историјску дијалектологију. Принцип да се властита имена с јатом у основи преузимају у стандардни језик у онаквом облику како се изговарају у крају из кога потичу условио је, с једне стране, мноштво варијација у неким антропонимима, а с

² Даниловић 1997, 40.

⁵ Сва имена у овој раду биће дата у номинативу наместо акузатива, како је уобичајено у поменицима.

⁶ У даљем тексту биће коришћене следеће скраћенице: СТ (Поменик ман. Св. Тројице); Д (Поменик ман. Дечана); К (Поменик ман. Крушедола); КК (Поменик ман. Крке).

друге, топонимске варијације свео је на минимум, јер обележавају одређене локалитете који се најчешће и јединствено бележе у њиховим завичајима. То је на пример екавски лик забележен у *Поменику манастира Крушедола* у топониму *Сремъ* 8, *сремски* 6'. Ијекавски лик овога топонима у нашој грађи не долази, мада би ијекавска норма, која није јединствена поред *сријемски* могла имати и екавски облик. Наиме, хрватска писана пракса има ијекавске ликове овога топонима, док би нпр. херцеговачко-крајишка и црногорска пракса, с ретким изузецима прихватила екавске ликове. У овом случају, пре свега, имамо принцип преузимања овога топонима у његовом изворном облику, затим, постоји општи процес свођења двосложне у дугу једносложну замену јата у позицији консонант + *ре*, што је тенденција и обема поменутих праксама.

Генерално, у сва четири анализирана поменика не постоји много антропонима с рефлексом јата у њима. То су, пре свега, народна имена већином старијега порекла, мада има и личних имена странага порекла са заменом секундарнога јата.

На пример, мушка и женска имена изведена од корена *цвет-* веома су стара, а у нашој грађи дају ликове који верно одражавају сва рефлектовања јата у народним говорима

Екавски ликови антропонима *Цветко* 16 СТ, 92 Д, 108 СТ, 8' КК потврђени су у сва четири поменика, а забележени су још и *Цветин* 112' К, *Цветан* 35' КК, 93' Д, *Цветок* 17 КК, 166 СТ, *Цветна* 135' Д, *Цвета* 94' К, 94' Д, 160 СТ, *Цвеа* 25 КК итд.

Облик с икавским рефлексом забележен је у *Поменику манастира Крке* у примерима *Цвиа* 37 и *Цвиан* 42', а затим и у *Поменику ман. Св. Тројице* у облику *Цвија* 39, док га остала два поменика не региструју. Икавски лик овог женског антропонима не јавља се у нашој грађи.

Ијекавски рефлекс јата забележен је у двосложном антропониму *Цвијета* 31 и то у *Поменику манастира Крке*. Дакле, то се име среће на подручју с ијекавском говорном базом. Наиме, овај антропоним с ијекавском говорном базом егзистира и на црногорском говорном подручју у знатно већем броју случајева, за шта нам потврду пружају народни говори.⁷

Антропоним *Дејан*⁸ 94' К, 70 СТ, јавља се у екавском лику, док за одговарајући женски антропоним имена *Дејана* нема потврда у анализараним поменицима.

Имена изведена од корена *леп-* нису много стара. Рјечник ЈАЗУ наводи их од XVIII века.⁹ У нашој грађи овај антропоним постоји у облику: *Лѣпосава* 98 СТ. У *Поменику ман. Св. Тројице* присутан је редак мушки антропоним с овим кореном, *Лѣпок* 64.

Мушка имена изведена од именице *недеља* јављају се с екавским рефлексом јата и то у *Поменику манастира Крушедола* нпр. у облицима: *Неделко* 71, *Недѣлко* 87, али се пример *Нѣделко* 86 јавља с јатом, које се не налази на свом етимолошком месту. У *Поменику манастира Дечана* овај антропоним се бележи у женском облику *Недѣлка* 97. Ово име не јавља се с икавским рефлексом.

Екавизација овог антропонима, сматра Саво Пујић, није само резултат екавског утицаја, него је више плод депалатализације иницијалне консонантске групе у секвенци *-дјељ-*, која се јавља и код других лексема у тој гласовној позицији.¹⁰

Антропоним *Негуш* прилично је редак. Јавља се само једанпут, и то у *Поменику ман. Св. Тројице*. Екавски лик овог антропонима гласи *Негѣш* 140 како је ово име и

7 Станић 1974; Вуковић 1938–1939.

8 Миклошић 1963, 189.

9 ЈАЗУ VI, 245.

10 Пујић 1974, 95.

забележено, међутим, с обзиром на то да је реч о ијекавском говорном подручју, претпостављамо да се изговарао са њ, што је јекавска варијанта.

Име *Његован* веома је ретко и њега бележи *Поменик манастира Крке* и то у ијекавском лику *Његован* 27', док се екавски лик овога антропонима јавља у *Поменнику манастира Дечана* *Његован* 98'.

Исти поменик бележи и ијекавски антропоним *Бјегок* 17' КК, који се у осталим поменичким књигама не јавља.

Име *Вера* 16' КК јавља се само у екавском лику и то у *Поменнику манастира Крке*. Екавски лик овога антропонима превладао је данас и на ијекавском говорном подручју. Лик с ијекавским рефлексом јата у овом имену у складу је с апелативом *Вјера* који се среће и код Хрвата, и код Црногораца, и код Срба ијекаваца. Међутим, пошто овај антропоним нема дубљег корена у народу, што потврђује и наша грађа, на неки начин и тада, а и данас осећа се архаизмом.

По развиту строга јата, на пример, писари рукописне књиге *Поменик ман. Крушедола*¹¹ су, наравно, екавци, што је природно с обзиром на њихову највероватнију припадност шумадијско-војвођанском дијалекту, међутим, то је и једна од основних одлика старог српског црквеног и књижевног језика (српскословенског).¹²

Тако, на пример, у *Поменнику ман. Крушедола* редовно долазе примери: *Бѣла* 88 и *Бѣла* 92', у *Поменнику ман. Дечана* овај облик забележен је као *Бѣла* 89', док се у *Поменнику ман. Св. Тројице* јавља пример *Бѣлю* 131, али се региструје и екавски лик *Бѣло* 274 СТ, као и облик *Бѣла* 73.

У *Поменнику ман. Св. Тројице* забележен је необичан женски антропоним *Оливира* 185, али у истој рукописној књизи редовно долази на више места екавски облик овога истога имена, *Оливера* 186 СТ, који региструју и остали поменици.¹³

Највећи број варијација налазимо у дериватима грчко-латинског антропонима *Стефан* код којег се врло рано развио јат који је касније деривирао у све своје српске рефлексе, као и у многе друге хипокористике. Поред тога, задржао је и ликове с алтернативним изворним вокалом *е*.

Целокупна грађа из сва четири поменика има највише потврда за екавски лик и његове хипокористике: *Степан* 4 К, 18 КК, 38 Т, 53 Д, *Степо* 144 СТ. Антропоним *Степан* представља, на неки начин, и народни облик у односу на књишки и календарски *Стефан*, добијен супституцијом *ф : п*.

Некад се и у лику *Степан* 32 осећао рефлекс јата. Овај облик налазимо у *Поменнику ман. Крке*.

Ијекавски лик *Стѣпан* 22 КК у средњем веку био је веома раширен на ијекавском подручју уопште. У Рјечнику ЈАЗУ налазимо податак да је то данас код Хрвата и Срба јекаваца службени лик за календарско име Стефан¹⁴.

Други ијекавски лик с јотованим претходним сугласницима долази у женском антропониму *Сѣпанѣна* 18 КК, 133 Т и то само у *Поменнику манастира Крке*. С. Пујић каже да се тим ликом у Источној Херцеговини назива и верски празник Шћепанџан.¹⁵

11 Целовита филолошка и ономастичка анализа ове рукописне књиге налази се у мојој докторској дисертацији одбрањеној на Филолошком факултету у Београду 2009. године под називом: *Филолошка и ономастичка анализа Поменика манастира Крушедола (XVI век)*.

12 Младеновић 1996, 54; 2008, 150.

13 Антропоним *Оливира* (и мушки *Оливир*) регистрован је и у дечанској области, а према речима Гордана Јовановић, овај лик треба довести у везу са фонемом јат, Јовановић 2012, 271.

14 ЈАЗУ XVI, 39, 587.

15 Пујић, нав. дело, 98.

Овај антропоним је према његовим речима везан искључиво за православни антропонимик.¹⁶

Икавски лик долази у имену *Стипан* 18 КК, 133 Т и њега региструјемо само у *Поменуку манастира Крке* и *манастира Св. Тројице*. С. Пујић сматра да су икавски ликови искључиво везани за католичку антропонимику.¹⁷

Оригинални лик *Стефан* 6 СТ, 54' Д, 4 К, 2 6 КК јавља се у сва четири поменика и представља, заправо, и најчешћи облик овога антропонима.

Милица Грковић говорећи о именима у дечанским хрисовуљама каже да је у владарским кућама свакако непосредним утицајем грчкога језика *ф* чувано и ни у једном случају није замењено гласом *п*¹⁸, што у нашој грађи није случај, када је у питању ово титуларно име.

Међутим, честа је појава у народним говорима штокавскога наречја да се сугласник *ф* супституише са *в* или *п*. Бранкица Чигоја пронашла је један пример такве реализације у Папићевом рукопису: *Стуепана*, *Стуепан*. Према њеним речима, од XIV века ово име јавља се као *Стјепан* и касније *Шћепан*¹⁹.

Дакле, деривати антропонима *Стефан* на проучаваним подручјима на основу поменичких књига имају мноштво варијација, које одражавају на неким местима конфесионалну, на неким регионалну припадност, а можда и национално и социјално порекло.

Кроз различите гласовне супституције и суфиксалне адаптације у српском језику прошло је и грчко име *Filipos (Philippus)*, што се види из примера забележених у *Поменуку ман. Крке* где имамо облик *Пилип* 19'. У остала три поменика овај антропоним забележен је као *Филип*.

Стара измена *вѣ-* у *у* са полугласником у слабом положају присутна је, наравно, и овде: имамо пример у *Поменуку ман. Крушедола* где долазе облици: *ѡ монастирь* (корични лист), *ѡ сръвскѡ землѡ* (корични лист). Ово је „позната особина народних говора“.²⁰

Прелазак вокалног *л* у *у*, када су у питању поменици који су из времена XVI века, указује да је то већ уопштено завршен процес када је у питању антропоним *Вѣкъ* 11' КК, 143 Д, 49 К, 67 СТ. Међутим, пример са неизмењеним *л* који је забележен у облику *Влкъ* 2 и који долази у *Поменуку манастира Дечана*, веома је редак, јер се углавном свуда основа *влк-*, бележи као *вк-*: *Вѣкѡсав* 95 К, *Вѣкашин* 85 К, 67 СТ, *Вѣксан* 76' К итд.

Отприлике, напореда с овим процесом долазило је и до упрошћавања сегмента *-слав* у *-сав*, што је штокавски развој, и велики број потврда сведочи да је у проучаваним областима овај процес упрошћавања практично био завршен на почетку турског доба. Наиме, група *сл* често се јавља у неким српским именима. У српском народном језику дакле, та група је упрошћена: *Радѡсав* 55', *Станисав* 185 СТ, *Станисава* 185 СТ, *Стѡнисава* 225 СТ, *Вѣкѡсав* 96, 19 КК, *Мирѡсав* 25' КК, *Велисав* 17' КК, *Драгѡсав* 35 КК, *Станисава* 185 СТ, *Хранисава* 58 К, *Владисава* 73 К, 66 СТ итд. Овај творбени тип посведочен је у свим анализираним поменицима. Међутим, у одређеном броју примера група *сл* постоји у сложеним именима нпр. *Владислав* 69 К и *Мирѡслав* 6 К, али су ти антропоними можда записани и касније, па није искључено да су ушли у народ из неког средњовековног споменика.

16 Пујић, нав. дело, 98.

17 Пујић, нав. дело, 98.

18 Грковић 1983, 121.

19 Чигоја 2001, 93.

20 Младеновић 1971, 200.

Необично је да се јављају имена која нису уобичајена код православаца. Међутим, та имена долазе у *Поменуку ман. Крке*: Шимџи²¹ 32', Лџиџа 31, или име које је албанскога порекла и које јавља у *Поменуку ман. Дечана* у ликовима Мџзак 81 и Мџзаћ 55²².

На основу овог прегледа антропонимских варијетета у вези с рефлексом јата, може се закључити да је ова врста лексема најподложнија варијацијама у зависности од историјских, конфесионалних, националних, регионалних и лингвистичких фактора. Те варијације најбоље одражавају верску и националну хетерогеност становништва на проучаваним просторима (екавски, ијекавски и икавски), што није случај или није бар у тако изразитој мери, с осталим језичким варијацијама на овом језичком подручју. Иако се гласовне законитости карактеристичне за народне говоре одражавају и на антропониме, ипак су оне знатно ограничене ванлингвистичким факторима. Наиме, проучавани поменици одсликали су своја наречја, дијалекте, а најшароликије стање пружио је *Поменик ман. Крке*.

Једно је сигурно, и поменичке књиге, осим што одсликавају различите дијалекте с територија с којих потичу, што је наша грађа и потврдила, у исто време представљају и добре чуваре српског народног језика или бар његове наносе у њима.

Литература

Вукашиновић, В. (2008): *Српска барокна теологија*. Београд. Краљево. Нови Сад.

Вуковић, Ј: *Говор Пиве и Дробњака*. Јужнословенски филолог XVII, 1–114.

Грковић, М. (1983): *Имена у дечанским хрисовуљама*, Нови Сад.

Давидов, Д. (1994): *Парусија*. Београд (Просвета).

Даниловић, Д. (1994): *Стари српски поменици*. Магистарски рад одбрањен 1994. на Филозофском факултету у Београду, Универзитетска библиотека, РМ 1934.

Даниловић, Д. (1999): *Поменици*. Лексикон српског средњег века, Београд, 551.

Јаковљевић, А., Исаиловић, Н. (2013): *Попис нахије Петрово поље из 1574. године*. Иницијал. Часопис за средњовековне студије. Књига I, Београд, 255–290.

Јовановић, Г., Катић, Т., Јаковљевић, А. (2012): *Поређење хришћанских и словенских имена у дечанској области на основу турског пописа из 1485. године и дечанских хрисовуља*. Дечани у светлу археографских истраживања. Зборник радова, Београд, 267–284.

Miklosich, F. (1963): *Lexikon paleoslovenico-graeco-latinum. Emendatum auctum*. Wien (Scientia Verlag Aalen).

Младеновић, А. (1971): *Графијске, правописне и језичке одлике повеље краља Радослава, писане у Дубровнику 1234. године*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. тридесет седма, свеска 3–4, Београд 190–207.

Младеновић, А. (2008): *Екавизам-традиционална особина српског књижевног језика*. Историја српског језика. Одабрани радови. Београд (Чигоја штампа), 147–152.

21 Име Шимун регистровано је и у *Попису нахије Петрово поље*, Јаковљевић – Исаиловић 2013, 233. Дакле, овај антропоним забележен је код православних Срба на тој територији, и не само тој.
22 Више о овом антропониму в. Новаков 2012, 259–266.

Младеновић, А. (1996): *Екавизам наших старих штампаних књига*. Посебан отисак из Зборника радова са научног скупа Пет вјекова Октоиха – прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, ЦАНУ, и САНУ; Научни скупови књига 37, Подгорица, 49–57.

Новаков, Д. (2009): *Филолошка и ономастичка анализа Поменика манастира Крушедола (XVI век)*, Филолошки факултет, Београд (рукопис докторске дисертације).

Новаков, Д. (2012): *Лично име: Музак/Музаћ у Поменику манастира Крушедола*. Дечани у светлу археографских истраживања. Зборник радова, Београд, 259–265.

Пујић, С. (1974): *Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi*. Prilozi i građa za standardizaciju bosanskohercegovačkog ijekavskog izgovora: Institut za jezik i književnost u Sarajevu. Odeljenje za jezik. Radovi I, Sarajevo.

Rječnik JAZU 1880-1882-1976: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), I-XXIII.

Станић, М. (1953): *Говор племена Ускока у Црној Гори*. Гласник САНУ V, СВ. 2, 325–331.

Фундулис, Ј. (2004): *Литургика I. Увод у свето богослужење*. Краљево.

Чигоја, Б. (2001): *Језик Павла Папића, босанског фрањевца из прве половине XVII века*, Београд.

**НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О КИРИЛЛОМЕФОДИЕВСКОМ ЯЗЫКЕ В
ДРЕВНИХ СЕРБСКИХ ПАМЯТНИКАХ (ИЛИ ДРЕВНЕСЕРБСКИХ)**

В работе делается попытка установить, насколько языковые инновации (народные черты) влияли на кирилломефодиевскую языковую традицию, отражённую в древних сербских памятниках. Анализ охватывает материал четырёх рукописных книг из различных областей, на которые распространялось влияние Сербской православной церкви: *Памятник Крушедольского монастыря* (XVI-XVII в.), *Памятник монастыря Св. Троицы* (XVI в.), *Памятник Дечанского монастыря* (1595-1938) и *Памятник Кркского монастыря* (XVIII-XIX в.).